

Dinî Araştırmalar, Mayıs-Ağustos 2001, C. 4, s. 10, ss. 53-70

Fransa'nın İslâm Siyaseti: Sömürgecilikten Günümüze Fransız Camileri (II)

Ahmet KAVAS*

Geçen sayıdan devam

ABSTRACT

France colonized the largest amount of Muslim lands during the 19th and 20th centuries. In this process, a particular policy was followed to positively impress Muslims, both outside and inside France. This policy included opening mosques, particularly in Paris (Grande Mosquée de Paris) and certain colonies such as Senegal and Mali. Besides, Muslims, since then, have opened more than fifteen hundred mosques all over France relying on their own resources. Nevertheless, French government and municipalities of big cities like Strasbourg, Lyon and Marseille have financially contributed to the establishment of cathedral-like mosques that can house thousands of believers, which can be interpreted as a continuation of the colonial French policy towards Islam. Despite the insignificant opposition by some French groups, this governmental support continues with the donations made by some Arab and other Muslim governments.

Keywords: France, Islamic policy, colonization of France, North Africa, Senegal, Mali.

---

* Dr., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırma Merkezi.

Fransa'da inşa edilen ilk İslâm müessesesi:

Paris Büyük Camii ve Müslüman Enstitüsü

Paris'te cami yapma girişimi 1849'da hazırlanan ilk projeden itibaren hep gündemde kaldı. Özellikle XIX. asrın sonunda bilhassa Cezayir Genel Valisi Jules Cambon'un (ö.1935) isteğiyle bu girişim bir kez daha harekete geçirildi.⁶⁵ Hatta 1890'lı yıllarda aralarında Théophile Delcassé (ö.1923) gibi önemli siyasi şahsiyetlerin de bulunduğu *Comité de l'Afrique Française* tarafından bu müessesese için bir proje dahi çizdirildi. 1912'de Paris'e gelen *Cezayir İslâm Heyeti* üyeleri de bu konuyu tekrar gündeme getirdiler. *Napoléon et Islam* (Napolyon ve İslâm) isimli kitabın yazarı Christian Cherfils gibi aydınlar bu şehre mutlaka bir cami yapılmasında ısrar ediyorlardı. Fakat bu girişimlerden müspet bir netice alınamazken 1906'da yayına başlayan *Revue Indigène* mecmuası binasında 1916'da kurulan *Comité de l'Institut musulman de Paris-Paris Müslüman Enstitüsü Komitesi*" bu projeyi uygulamaya koydu. Özellikle Radikal Parti üyesi milletvekillerinin de aralarında bulunduğu bu komitenin reisliğine getirilen ve daha önce Lyon Belediye Başkanlığı da yapmış olan senatör (1912-1919), Radikal Parti başkanı (1919-1957) Edouard Herriot (ö.1957) bu müessesenin kurulmasında önemli katkı sağladı. Bu senatör inşaatın sorumluluğunun da *Société des Habous des Lieux saints de l'İslâm*'ın başkanı Sı Kaddour Ben Ghabrit'e verilmesini Meclis'teki konuşmasında teklif etti.⁶⁶ *Revue Indigène* dergisinde toplanan ülkenin önde gelen siyasetçileri ve aydınları Paris'te bir İslâm müessesesi inşa edilmesi için faaliyetlerini aralıksız sürdürdüler. Buradaki toplantılara Fransa içinden ve dışarıdan katılanlar arasında Emir Halid, Dr. Benthâmi, Müftü Mokrani, Dr. Tamzali ve Halil Bey, Ziane, Ressay Etienne Dinet, Aubigny Kontesi, Lavenarde, Christian Cherfils, A. Prat bulunuyordu.⁶⁷

Paris'te bu ibadethanenin yapılmasına önderlik eden komitenin başındaki Edouard Herriot aynı zamanda farmason görüşe sahipti. Hatta 1905'teki din-devlet ayrımının en ateşli savunucularındandı. 1918'de Almanya'dan geri alınarak Fransa'ya dahil edilen Alsace-Lorraine'de de bu ayrıma hemen geçilmesi

65 Gilles Kepel, "Les mosquées de la République", *a.g.y.*

66 *a.g.y.*

67 Paul Bourdaric, s.4, 6; Etienne Dinet 1861'de Paris'te doğmuş ve daha sonra müslüman olarak Nasrüddin adını almıştı. 1913'te vefat etti. (Jean François Clément, "Vingt français qui rencontrèrent l'islam", *Le Nouvel Observateur-Collection Portrait*, n.3, (Les maîtres de l'Islam), s.88-89)

için kendisi gibi senatör olan Emile Combes'la (ö.1921) birlikte epeyce mücadele etmişti. Ayrıca 1904'te Fransa'nın Vatikan'la ilişkilerini koparmışlar ve 1920'de bu ilişkilerin tesisi çalışmalarına her ikisi de muhalefet ettiler.⁶⁸ Komitedeki yardımcılığına ise yine senatör olan Lucien Hubert milletvekillerinden Bénazet, Louis Marin (ö.1960) ve Prat ile *Annales et politiques littéraires* dergisinin müdürü A. Brisson seçildiler. Özellikle komite içinde siyaset, bilim, edebiyat ve sanat çevrelerinden çok kimselerin katılması için gayret sarf edildi. Bunların teklif ettikleri proje sadece cami inşasıyla sınırlı kalmayıp müessesenin birer parçası olmak üzere hatıra çeşmesi, özel savaş müzesi, kütüphane, medrese, misafırhane, konferans salonu ve hamam, görevliler için lojmanlar yapılması da kararlaştırıldı.⁶⁹ Medrese ile ilgili girişim ilk sıraya alınarak Versailles Sarayı'ndaki *Galerie des batailles*'de 1917'de bir kutlama töreni düzenlendi.⁷⁰ Açılacak medrese ve cami arasındaki belirgin fark birincisini müslümanlar ile bunların dostları ve hükümetin müşterek inşa etmesiydi. İkincisinin ise bizzat müslümanların kendi imkanları ile yapacak olmasıydı.⁷¹

İlk cami inşası girişimlerinde Osmanlı mimari tarzı benimsenirken daha sonra bundan vazgeçilerek Endülüs-Fas tarzı benimsendi. İmam, hatip ve müezzinden müteşekkil üç görevli dışında bu müessesenin genel sekreterliği Roberto isimli bir Fransız'a verildi.⁷² Atılan her adım heyecanla takip ediliyordu. Buranın planlarının çizilmesi merasimine meşhur Fransız general Lyautey, Fas, Tunus, Türkiye, Cezayir, Mısır, İran, Afganistan temsilcileri hazır bulundular.⁷³ İnşaatin

68 Gilles Kepel, "Les mosquées de la République", *a.g.y.*

69 Paris'te bir müslüman kütüphanesi açılması çok acil bir husus değildi. Zaten o zamanki adıyla Ecole des Langues Orientales (Bugünkü Bibliothèque de l'INALCO), Bibliothèque Nationale ve Musée Guimet'de İslâm'la alakalı eserler bulunmaktaydı. Ancak Fransa bu konuyu daha sonraki yıllarda Institut du Monde Arabe'ı açarak gidermiş bulunuyor. (Paul Bourdarie, s.10); Gilles Kepel, "Les mosquées de la République", *a.g.y.*; Sömürgelerinden Cezayir, Senegal, Mali, Moritanya ve Gine'de açtığı medreselerden farklı olarak Paris'te açılacak Institut franco-arabe Fransa ile İslâm arasında üst seviyede evrensel bir aydınlanma merkezi olacaktı. (Paul Bourdarie, s.10); "Paris Camii ve Müessese-i İslâmiyyesi Hakkında Tafsilat", *Tevhid-i Eşkar*, 1 Recep 1340/28 Şubat 1922, n.3289-260, s.3.

70 Paul Bourdarie, s. 6-7; Henri Tincq, "Trois générations de musulmans", *Le Monde*, 13 Octobre 1994, s.1, 9.

71 (Paul Bourdarie, s.11-12)

72 "Paris Camii ve Müessese-i İslâmiyyesi Hakkında Tafsilat", *Tevhid-i Eşkar*, 1 Recep 1340/28 Şubat 1922, n.3289-260, s.3.

73 "Paris Camii ve Müessese-i İslâmiyyesi Hakkında Tafsilat", *a.g.e.*, 1 Recep 1340/28 Şubat 1922, n.3289-260, s.3.

temeli 1 Mart 1922 tarihinde devlet töreniyle atıldı. Sivil ve askeri devlet erkandan bir çok yetkili adına temsilcilerinin⁷⁴ katıldığı törene İstanbul Hükümeti adına Nebi Bey ve Ankara Hükümeti adına ise Ferid Bey, Fas Sultanının özel temsilcisi ve bu ülkeden iki profesör, Tunus Beyinin temsilcisi, İran, Azerbaycan, Afganistan, Horasan, Gürcistan, Kafkasya, Mısır, Kazan ve Hindistan adına katılanlar oldu. Açılış konuşmasını yapan *Société des Habous des Lieux Saints de l'Islam* başkanı Si Kaddour ben Gharbit bu cami projesinin ilk defa 1895'te *Comité de l'Afrique française* tarafından planlandığını ancak gerçekleşmesinin geciktiğinden bahsetti.⁷⁵ Merasim bir müsteşar başkanlığında yapıldı ve bu kişinin konuşmasındaki ifadelerine göre müessesenin amacı Fransa'nın İslâm siyasetinin devam ettiğini göstermekti. Hatta himayesi altındaki 25 milyon müslümanın sanayi ve ticari konularda gelişme göstermeleri için her türlü yardımı yapmaktaydı.⁷⁶ General Louis Hubert Gonzalve Lyautey (ö.1934) bu enstitünün açılmasıyla "Ile de France"ın semasına bir dua daha yükseleceğini ve Notre Dame Kilisesi'nin çan kulelerinin bu durumu kıskanmayacağını" dile getirdiği bir konuşma yaptı.⁷⁷

Fransa'da yıllarca mali yönden sıkıntılı dönem yaşanması ve Almanlar'ın Paris'i işgal etmek üzere olması bu müslüman enstitüsünün açılması fikrinin hayata geçirilmesini geciktirmişti. Ancak Fransız komutanlardan general Joseph Simon Gallieni (ö.1916) tarafından Marne bölgesini savunmak için gönderilen 25.000 Afrikalı askerın şehri savunması ve zafere kavuşmaları bu süreci hızlandırdı. Neticede Parisliler ve belediye konseyi bu arsayı maddi yardımlarıyla almaları için tahsis edince caminin inşasına başlanabildi. Devlet başkanı dahil bütün müslüman sömürgelerdeki valiler bu girişimi desteklediler. Burada sadece bir cami değil bir külliye kurulacaktı ve müslümanların maddi yardımlarına da ihtiyaç duyulmaktaydı. Fas tek başına üç milyon franklık yardım yaparken⁷⁸

74. Kocatepe Kilisesi bu merasimden son derece rahatsız oldu. O güne kadar devlet yetkilisi her hançeri bir dini törene katılmamıştı. Bu sadece İslâm siyasetinin bir neticesi olmayıp aynı zamanda İslâm'ın yeniden canlanmasına ve yayılmasına sebep teşkil edecek bir gestektir. (Louis Bertrand, "La France et l'Islam".

75. Aslında Paris'e bir cami inşa etme fikri 1849 tarihinde Société orientale algérienne et coloniale'e aitti. (Gilles Kepel, *Les banlieues de L'Islam*, s.65.)

76. "Paris Camii Şerifinin Vaz-ı Esas Resmî", *Tevhid-i Efkâr*, 4 Recep 1340/03 Mart 1922, n.3291-263. s.2.

77. Gilles Kepel, "Les mosquées de la République", *a.g.y.*

78. "L'érémonie inaugurative de la Fondation de l'Institut Musulman de Paris et l'orientation de la Mosquée", *Orient et Occident*, n.3, Mars 1922,455-463; R. Dufour de la

Fransa hükümeti Meclis'ten çıkardığı kanun gereği 500.000 frankı verdi. Tamamı 7 veya 8 milyon franka çıkacak cami için geriye kalan 5 milyon franklık meblağ ise kısa zamanda toplandı.⁷⁹

15 Temmuz 1926'da inşaat tamamlanarak Paris Camii'nin açılışı Fransa Cumhurbaşkanı (1924-1931) Gaston Doumergue (ö.1937) ve Fas Sultanı Mevlay Yusuf'un da katıldığı törenle yapıldı.⁸⁰

Paris Cami'inin açılış törenine katılanlar arasında 1907 yılında kurulan *Fraternité Musulmane* isimli derneğin temsilcisi de bulunuyordu ve başkanları Çerkeşzade Halit Halid Bey adına bir konuşma yaptı. Konuşmasında I. Dünya Savaşı esnasında Almanya'nın Fransız, Rus ve İngiliz cephelerinden esir alınan müslüman esirler için bir askeri kamp camii kurduğunu ve bu girişime geçici de olsa büyük önem vererek bunu bir siyaset malzemesi yaptıklarından bahsetti. Oysaki Fransa'nın girişimi hem kalıcı hem de gerçekten müslümanlarla dostluğunun nişanesi olacaktı. Daha o yıllarda İngiltere'nin de Londra'da bir camii inşa etmeye teşebbüs ettiğini ama muhalefet yüzünden bu amacını ilk başta gerçekleştiremediğini belirtti.⁸¹

Fransa Hükümeti Paris Camii'ni, Dışişleri Bakanlığı denetiminde tutarak yillarca burayı dış siyasetine alet etti. Fransa'yı ziyaret eden gerek kendi sömürgele-
lerindeki Fas Sultanı ve Tunus Bey'i gerekse diğer ülkelerden gelen müslüman liderler için camii külliyesinin her bir kısmı için açılış törenleri düzenlendi. Bu ibadethaneye bütün müslüman ülkelerin ilgi göstermeleri sağlandı. Türkiye Cumhuriyeti maddi katkı sağlarken Mısır Krallığı hem maddi katkı sağlıyor hem de alimler göndererek buraya destek veriyordu. İran şahı tefrişatı için halı hediye ederken Mısır kralı Faruk ise minber göndermişti. Bütün bunlara rağmen burayı

Thuillerie, "Introduction", *L'Islam et les missions catholiques*, (Paris'te bulunan Institut Catholique'de 1926-1927 yıllarında verilen konferans metinleri), Paris 1927, 1-23. Katoliklerin bu konferansında Avrupalı güçlerin takip ettikleri İslâm siyaseti eleştirilerek yaptıkları çalışmalarla istemeden İslâm'a hizmet ettikleri vurgulanmaktadır. Kilisenin amacı müslümanları hristiyanlaştırmak iken bu siyaset yüzünden misyonerlerin faaliyetleri sonuçsuz kalmaktadır; "Paris Camii ve Müessesesi-i İslâmiyyesi Hakkında Tafsilat", *Tevhid-i Efkar*, 1 Recep 1340/28 Şubat 1922, n.3289-260, s.3.

79 "Paris Camii ve Müessesesi-i İslâmiyyesi Hakkında Tafsilat", *Tevhid-i Efkar*, 1 Recep 1340/28 Şubat 1922, n.3289-260, s.3.

80 Gilles Kepel, "Les mosquées de la République", *a.g.y.*

81 "Cérémonie inaugurative", *a.g.y.*; Ahmet Haşim, *Bize Göre* (M.E.B., İstanbul 1969, 80-82) adlı eserindeki "Cami ve Havra" isimli yazısında bu caminin inşası esnasında gördüğü faaliyete çok imrendiğini ancak daha sonraki ziyaretinde caminin idare tarzını hiç beğenmediğinden bahsetmektedir.

kendileri için bir mabet olarak görüp içerisinde ibadet edenlerin sayısı senelerce çok sınırlı kaldı. Bilhassa Fransa'nın müslüman ülkelerdeki sömürge idarelerine karşı çıkan bütün teşkilatlar buraya devam etmemekte ısrar ettiler.

Özellikle Paris'te Cezayirli işçilerin ilk kurdukları derneklerden olan "L'Étoile Nord-Africaine-Kuzey Afrika Yıldızı" derneğinin başkanı Ahmed Messali Hac (ö.1974) bu girişimin tamamen müslümanları kandırmaya yönelik bir faaliyet olduğunda ısrar ediyordu. Herkesi bu oyuna gelmeme konusunda uyararak için bir miting dahi düzenlemişti.⁸²

Paris Müslüman Enstitüsü'nün açılışından 1982 yılına kadar idarecileri ile bu tarihten itibaren rektör olarak tayin edilenler sırasıyla Si Kaddour ben Ghabrit adıyla bilinen Al Haj Abdelkader ben Ghabrit (1922-1954), Si Hamza Bou-bakeur adıyla tanınan Sidi Cheikh Abou Bakr Hamza (1954-1982), Cheikh Abbas (1983-1989), Tedjini Haddam (1989-1992) ve halen bu görevi yürüten Dalil Boubakeur'dir. Bunların içinde sadece sonuncusu Cezayir asıllı olmakla birlikte Fransız vatandaşdır.⁸³ Bu kimseler sömürge döneminde Cezayir'deki sömürge idarecilerinin, ardından bağımsız Cezayir devletinin denetiminde kaldılar. Özellikle 1981'de François Mitterand'ın devlet başkanı seçildiği tarihe kadar daima siyasetin merkezinde yer aldılar. Günümüzde yüz binlerce müslümanın yaşadığı Paris'te çoğu yeni mühtedilerden olmak üzere ibadet etmek için buraya çok sınırlı sayıda insan devam etmektedir. Gerçi Cuma günleri cami içi, ibadet etmek üzere düzenlenen bodrum katı ve revaklı avlular dolmakta olup artık bu sınırlı sayıdaki cemaate de cevap vermemektedir.⁸⁴

Fransa devletinin desteklediği yeni bir proje çerçevesinde ülkeye dışarıdan gelen imamlar yerine ülkede yaşayan müslüman çocuklarına gerekli formasyonu vermek için Paris Müslüman Enstitüsü bünyesinde 4 Ekim 1994 tarihinde bir İlahiyat Enstitüsü açıldı. Açılışa İçişleri Bakanı Charles Pasqua ile Kültür Bakanı Jacques Toubon ve çok sayıda müslüman temsilci katıldı. Liseyi bitirme imtihanlarında başarılı olan yüz kadar öğrenci arasında yapılan eleme sonucu 40 öğrencinin ilk defa o yıl başında kayıtları yapıldı. Daha önce Paris Camii müstematından olan dükkan ve kasap kapatılıp yeniden düzenlendi ve açılan sınıfta eğitime başlandı. 9 Ekim 1994 tarihinde ise Paris bölgesindeki büyük camiler-

82 Gilles Kepel, "Les mosquées de la République", *a.g.y.*

83 Henri Tineq, "Une communauté fragmentée qui a du mal à s'organiser", *Le Monde*, Dimanche 3-Lundi 4 Octobre 1994.

84 *a.g.y.*

den bir diğeriinin bulunduğu Mantes-la-Jolie şehrinde FNMF tarafından bir İslâm üniversitesi daha açıldı. Sırasıyla buranın idarecisi olan Fransız mühtedilerden Yacoub Roty ve Didier Ali-Bourg'un girişimi sonucu açılan bu eğitim kurumuna ise aynı yıl için 260 öğrenci müracaat etti.⁸⁵

Daima resmi kurumların denetiminde kalan Paris Camii bugüne kadar Kuzey Afrikalı müslümanlar arasında bütünlük sağlayamadı. Buranın en üst sorumlusu olan bizzat rektör dahil diğeri görevliler Cezayir Devleti tarafından tayin edilip maaşları ödenmektedir. Oysaki Fransa'da 850.000 Cezayirli'ye karşılık 450.000 Faslı yaşamaktadır. Haliyle Cezayir'in kontrolündeki bir merkez yerine kral II. Hasan (ö.1999) aynı büyüklükte büyük bir cami inşa ettirerek kendi toplumunu doğrudan Fas'ın himayesindeki bir ibadethaneye kavuşturmak istiyordu.⁸⁶ Ülkenin diğeri bölgelerinde de mesela Marsilya'da⁸⁷ veya Mantes-la-Jolie'deki büyük camiler ile daha önce açılan mescitler⁸⁸ arasında bir rekabet göze çarpmaktadır.

Sömürgelerde cami inşa faaliyetleri:

Senegal

Fransa'nın camii inşa etmek istediği yerlerin başında AOF "Fransız Batı Afrika" diye tarif ettikleri geniş coğrafi bölge gelmektedir. Bugün de kısaca "Batı Afrika" olarak bilinen bu bölgenin sömürge döneminde merkezi olan ve halen Senegal'in başkenti Dakar'a bir cami yapılmasına karar verildi. 20 Şubat 1937'de Batı Afrika genel valisi Dakar Camii temelinin atılması törenini bizzat kendisi idare etti. AOF'un bütün sömürge idarecilerinin hazır bulunduğu Kurban Bayramını kutlama merasiminin hemen ardından genel valinin de iştirakiyle gerçekleşen bu tören ise yerli ahali nazarında sevinçle karşılandı. Dakar'daki mevcut camiler küçük ve sadece buldukları mahalledeki cemaatın ihtiyacına cevap verebilmekteydi. Yapılacak büyük camii sayesinde müslümanlar önemli günlerde tek bir mekanda ibadet etme imkanına kavuşacaklardı.⁸⁹

Dakar Büyük Camii'in cemaat kapasitesi toplam 18.000 kişi olacak ve bunun 6.000 kişisi kapalı mekanda, 12.000 kişi ise revaklı avlu ve dış çevresinde

85 A.mlf., "Une séminaire pour les imams", *a.g.y.*,

86 *Liberation*, Mardi 19 Décembre 1989.

87 Laurent Bijard, "Marseille: la bataille des mosquées", *Le Point*, n.893, 30 Octobre 1989, 72; Gérard Cholvy, *a.g.y.*, s.416-429.

88 Philippe Lançon, "la guerre des deux mosquées", *L'événement du jeudi*, n.270, 4 au 10 Janvier 1990, 46-47.

89 CARAN 200 MI 2837, Création d'un foyer intellectuel musulman à Dakar.

ibadet edebileceklerdi.⁹⁰ Ayrıca bu şehre herhangi bir iş münasebetiyle uğrayan müslümanlar modern bir şehrin sunabileceği bütün imkanları bu müessesede bulabileceklerdi.⁹¹

Camii inşaatı başladıktan bir müddet sonra müslümanların mevcut nakit paraları tükendi. Gerekli malzemelerin satın alınabilmesi için sömürge genel valisine 13 Ekim 1937 tarihinde mektup yazarak bu konuda yapılacak bir yardım çağrısına destek vermesi halinde caminin tamamlanacağını bildirdiler. Ayrıca inşaat halinde de olsa henüz tamamlanmayan bir kısmında ibadet yapmalarına müsaade edilmesi için gerekli izni genel validen istediler.⁹²

Bu şehirde basılan Paris-Dakar isimli gazete camiiin temel atma törenini bir gün önceden “Fransa’nın İslâm’a karşı bir sempati hareketi – Dakar Büyük Camii’nin ilk taşı yarın konacak” diye 19 Şubat 1938 tarihinde haber olarak ilk sayfa-dan verdi. Haber okuyucuya iki alt başlıkla takdim ediliyordu: *Bu Yeni Camii olacak ve İslâm’ın büyük hamisi Fransa*. Şehrin Medina denilen mahallesindeki bu mabede Cezayir tarzı arabesk mimaride 26 metre yüksekliğine büyük ve görkemli bir minare eklendi. Dakarlı müslümanların hayatlarının merkezini teşkil edecek bu yapı sadece camii ile sınırlı kalmadı. Bir külliye tarzında yapılarak çocukların Arapça ve Kur’an-ı Kerim okumaları başta olmak üzere dini eğitimleri için bir medrese ile müslümanların kendi adli konularının halledilmesi için bir şer’i mahkeme eklenecekti. Ayrıca şehre dışarıdan gelecek müslümanlar için misafirhane, hayvanları için bir alan tahsis edildi. Camiiin arka tarafına da bir kahve açıldı. Bütün bu müştemilatı ile Dakar camii ve külliyesi Fransız Batı Afrikası’ndaki müslümanların en büyük dini ve kültür merkezi olarak bağımsızlıktan sonra da faaliyetlerine devam ederek günümüze kadar gelmiştir.⁹³

Fransa’nın tebaası müslümanlar için başlatılan camii yaptırma kampanyasını AOF genel valisi aralıksız takip ettiriyordu. 2 Şubat 1938 tarihinde Senegal’in

90 Batı Afrika müslümanları Fransızlar gelmeden öncede günümüzde de bahsedilen genişlikteki mekanları dini törenler için gerekli görmeyip bilhassa onbinlerce müslümanın kıldığı bayram namazlarını semtlerin ortasında tahsis edilen geniş alanlarda kılmayı tercih ediyorlar. Üç beş bin kişiyi alan camiler dahi bu günlerde kapalı tutularak bütün müslümanların o geniş alanda toplanmaları temin ediliyor.

91 CARAN 200 MI 2837, Création d’un foyer intellectuel musulman à Dakar.

92 a.g.y., Dakar’ın Medina Mahallesinde oturanlar adına AOF genel valisine yazılan mektup, Dakar - 13 Octobre 1937.

93 Camiiin kapalı mekanında 3.000 müslüman aynı anda ibadet edebilecekti. Ancak revaklı avlu ve bahçe kısmındaki geniş alanda yaklaşık 10.000 müslüman ayrıca ibadet etme imkanı bulacaktı. (*Paris-Dakar*, 19 Février 1938).

Sine-Saloum bölgesindeki Guinguinéo'nun eşrafına hitaben gönderdiği mektupta şayet bir camii inşaatına ihtiyaçları varsa bu konuda kendilerine yapılacak yardım ile ilgili bütün bilgileri göndermelerini istedi. Bu mahaldeki müslümanların ileri gelenlerinden dört kişi valinin bu talebine 7 Mart 1938'de cevap vererek bu girişim konusundaki memnuniyetlerini dile getirdiler. Fakat kendileri ile bu konuda irtibatı sağlayan sömürge idarecisi ise atılacak adımın son derece fayda sağlayacağını ancak her mahalden yeni bir talep gelirse karşılanamayacağını gerekli mercilere bildirdi. Zaten müslümanlar da yeni camii yapılmasından ziyade eski camilerin tamirini uygun görerek ileride imkanları artarsa büyük bir camii yapmayı düşündüklerini haber verdiler.⁹⁴ AOF Genel Valisi'nden gelen bu talep üzerine yeni bir cami yapılması durumunda 20.000 frank, şayet eski camileri tamir edilecek olursa 9.000 franka ihtiyaç duyduklarını ilettiler. Kendi imkanlarıyla sadece 5.000 franklık katkı sağlayabilecek durumda olan bu müslümanlar sömürge idaresinden sadece 4.000 frank yardım yapılmasını istediler.⁹⁵

Dakar müslümanları camileri konusunda daima hassastılar. Hatta kendilerine ait olan el-Hac Malik Sy Caddesi üzerindeki "el-Hac Ömer Kane Camii" cemaati kendilerine ait olan bu caminin her türlü sorumluluğunu üzerlerine almışlardı. Caminin yanında bulunan ve bir Fransız'a ait olan binadaki "Café de la Patrie" isimli kahvehaneye devam eden müşterilerin sarhoş olmaları dolayısıyla giriş çıkışlarında caminin avlusuna ve etrafına pislemelerinden ve çevreye zarar vermelerinden şikayetçi oldular. Bu durumu AOF genel valisine yazdıkları ve topluca imzaladıkları 5 Temmuz 1938 tarihli dilekçe ile bildirdiler. Vali onların bu girişimi karşısında gerekeni yapmak üzere harekete geçti.⁹⁶

Fransa cami yapmakla her şeyden önce o bölgedeki müslümanların kendilerinden memnuniyetini temin etmeyi hedefliyordu. Dakar Camii'nin ilk temeli dini törenle atıldığında büyük din alimleri, sıradan dini önder kabul edilen marabular, mahalli reisler, buradaki işçiler ve çevredeki köylüler mutluluklarını ifade etmişlerdi. Zira bu girişim onlara göre Fransa'nın büyüklüğüne ve cömertliğine işaret etmekte olup müslümanların hür bir şekilde ibadet etmelerini temin etmişti. Hatta kendileri üzerinde sömürge idaresini kuran bu ülkeyi ikinci vatanları kabul edip kendi öz evlatları gibi ona bağlı olduklarını bildirdiler. Bu giri-

94 CARAN 200 MI 2837, Demande de subvention pour mosquée de Guinguinéo, Kaolack - 7 Mars 1938.

95 a.g.y., Demande de subvention pour mosquée de Guinguinéo, Kaolack - 7 Mars 1938.

96 a.g.y.

şim AOF'da o kadar büyük yankı uyandıracaktı ki uzun süre hem caminin yapıldığı Medina Mahallesi'nde hem de çevre köylerde hatta taşrada bu tören dalga dalga anlatılmıştı. Hatta diğer bölgelerdeki sömürge idarecilerine bu konuyu propaganda malzemesi yapmaları için telgraf çekilmesine bile gerek kalmamıştı.⁹⁷ Moritanya'nın Butilimit şehrinden Brahim Ould Cheikh Sidia isimli bir müslüman yazdığı Arapça şiirle Fransız valinin şahsında Fransa'ya İslâm'a yaptığı büyük katkılarından dolayı methiyede bulundu. Müslümanlar Dakar gibi bir şehirde Fransa'nın cami inşa etmesini dinlerine karşı bir "sevgi çemberinin tezahürü" şeklinde ifade etmekten çekinmediler.⁹⁸

Kaldı ki 1931 yılına kadar Senegal'in diğer bölgelerinden Djoloff vilayetinde henüz bir camii inşa edilmemişti. Hatta cami vasfı taşıyacak her hangi bir binaya da tesadüf edilmemekteydi. Müslümanlar kendi aralarında birlikte ibadet edebilmek amacıyla üç farklı yerde üzerleri kapalı mescitlerle yetinmekteydiler.⁹⁹ Yine aynı yıl Louga vilayeti ile¹⁰⁰ Thies ve çevresinde de camii ve benzeri herhangi bir yapı inşa edilememişti.

Senegal, genel valinin burada oturması sebebiyle AOF içinde maddi imkanlardan en fazla yararlanan bölge oldu. Kaolack şehrinin Medina Mahallesi'nde marabuluk yapan el-Hac İbrahima Niasse hac için gittiği Mekke'den dönüşünde Dakar'a uğradı. 27 Mart 1937 tarihinde genel valiye yazdığı mektubunda yaşadığı şehirde "müslümanların iyiliği" için bir camii yapmak istediğinden bahsetti. Ancak buranın inşasında kullanacağı malzemenin başkent Dakar'da bulunduğunu belirttikten sonra satın alsa bile taşınmasının pahalı olduğunu belirterek bu konuda indirim yapılmasını istedi.¹⁰¹ Bunun üzerine vali kendisine gerekli yardımda bulununca yapımına başlanan camiinin inşaatı tamamlanarak 25 Şubat 1938 tarihinde dini törenle açıldı. Kaolack şehrinin Medina Mahallesi'nde yapılan yeni camiinin açılış törenini düzenleyen ve inşaatın sorumlusu olan el-Hac İbrahima Niasse kendisine yapım esnasında malzemelerin taşınmasında %50 indirim sağlayan genel vali ile sömürge'deki diğer sivil ve askeri memurları davet

97 a.g.y., Création d'un foyer intellectuel musulman à Dakar.

98 a.g.y., Traduction d'un poème composé par le notable maure Brahim Ould Cheikh Sidia (de Boutilimit - Mouritanie) à l'occasion de la pose de la première pierre de la grande mosquée de Dakar- 11 Mars 1938.

99 a.g.y. Cercle de Linguere-Djoloff- 1931

100 a.g.y. Cercle de Louga -1931.

101 a.g.y., Dakar 27 Mars 1937, el-Hac İbrahima Niasse'in genel valiye mektubu.

etti. Ayrıca Dakar'dan Kaolack'daki törenlere gelecek müslümanlar için taşıma ücretlerinde bir kez daha indirim yaptırmasını validen istedi.¹⁰²

Bu bölgedeki müslümanlar üzerinde yürütülen araştırmalarda dikkati çeken en önemli husus her dönemde dinlerini yaymaktan geri kalmadıkları konusudur. Fransa'nın bölgedeki varlığını kabullenmekle birlikte, hatta çocuklarını Fransız okullarına göndermelerine rağmen bu insanlar İslâm'ı bütün bölgelerde rastlanabilen putperest kabileler arasında yaydılar. Senegal'in Sedhiou bölgesinde putperestlik gerilerken müslümanlar nüfus bakımından çoğaldılar. Böylece İslâm asırlarca sadece Manding ile Fulani etnik grupları tarafından benimsenmişken diğer fetiş grupları arasında da yayıldı.¹⁰³

Müslümanlar yeni inşa edilen camilerin civarında şayet Fransızlar ikamet etmek isterlerse özellikle gece okunan ezanlardan dolayı rahatsız olacaklarını biliyorlardı. Dolayısıyla bu konuda gerekli mevkilere şikayette bulunmalarından da korkuyorlardı. Bu endişeleri yanında AOF'un değişik bölgelerinde Fransa'nın yardımlarıyla inşa edilen camileri gördükçe kendi bölgelerinde de benzerlerinin yapılmasını arzuluyorlardı.¹⁰⁴

Senegal'in Djoloff bölgesinde 1930'de yapılan araştırmaya göre bu bölgenin dini önderi Hac Davuda Dia çevresinde fazla tesiri olmayan bir kimse olmakla birlikte Fransızlarla çok yakın münasebetler kurmaktan çekinmedi. Onlar da bu kişinin konumunu muhafaza etmekte kendileri için yarar gördüler. Yine Ticaniler'in önde gelenlerinin tamamı bFransa'ya karşı saygı beslemekteydiler. Kadiriler'e gelince ülke genelinde diğerlerindeki gibi güçlü marabulara sahip değillerdi. Tuba şehrinin kuzeyinde az miktarda Muridi tarikatı mensubu bulunmakla birlikte hayatın her yönüyle ilgilenen bu insanlar Djoloff bölgesinde herkese kısa zamanda ulaşmaya başladılar.¹⁰⁵

Senegal'in Podor bölgesindeki önde gelen dini şahsiyetler Fransız idarecilere göre "akıllık ve büyük bir manevi genişlik" göstermekte olup aralarında "fanatik müslümanları" bulundurmuyorlardı. Hatta Fransa'nın bölgedeki faaliyetlerine rıza gösterdiklerinin delili 1931'de bölgede meydana gelen olaylarda ahaliyi yatıştırmak için sömürge idarecisinin yanında yer almalarıdır.¹⁰⁶ Yine bu ülkenin günü-

102 a.g.y., Kaolack'ta marabunun Dakar'daki temsilcisinin AOF genel valisine 18 Şubat 1918 tarihli mektubu.

103 a.g.y. Cercle de Sedhiou -1931.

104 a.g.y., Demande de subvention pour mosquée de Guinguiné, Kaolack - 7 Mars 1938.

105 a.g.y., "Enseignement (Sénégal-Cercle de Linguerre - Djoloff-Rapport politique annuel-1931) -1931

106 a.g.y. Cercle de Podor -1931.

müzde de önemli şehirlerinden birisi olan Thies ve çevresinde 1931 yılında dikkate değer bir hadise meydana gelmemesi de bu durumu doğrulamaktaydı. Çünkü Tivavuan şehri hariç diğerlerindeki marabular arasında bir anlaşma zemini oluşturulmuştu.¹⁰⁷

Mali

Batı Afrika'da müslüman nüfusun yoğun bulunduğu merkezlerden bir diğeri de bugünkü Mali Cumhuriyeti'nin başkenti olan Bamako'dur. Gerçi burası merkezilik özelliğini sömürge idaresinin yerleşmesinden sonra kazanmıştı. Artan müslüman nüfusun Cuma namazlarını kıldıkları Nierela Mahallesi'ndeki camii hem yeterli değil hem de sağlam malzemelerle inşa edilmemişti. AOF Sömürge İdaresi Fransız Sudan'ı Siyasi İşler Dairesi sorumlusu Eboué Chevalier buradaki vali vekili için hazırladığı 11 maddelik karar metninde bu camiinin yenilenmesi konusunda gerekli kanuni düzenlemeleri hatırlatarak inşaatın nasıl yapılacağını anlattı. Bamako'nun idari ve belediye işlerinden sorumlu memuru da 6 ve 7 Temmuz 1935 tarihinde bu yenilenme konusunda bir karar aldı. Burada oturan müslümanlar inşaatla doğrudan para yardımı yapabilecekleri gibi malzeme veya iş gücüyle de katkıda bulunacaklardı.

Para yardımında bulunanlar için mevcut büyük caminin içerisine bir sadaka kutusu yerleştirildi ve üzerine iki kilit takıldı. Kilitlerden birisinin anahtarı sömürge adına belediye idarecisinde diğeri ise caminin imamı dışında cemaattan altı kişinin oluşturduğu camii yaptırma komisyonuna verildi. Burada toplanan paralar her iki sorumlunun huzurunda açılarak Bamako'da temsilciliği bulunan Banque de l'Afrique occidentale isimli bankadaki "Mosquée de Bamako Niaréla" hesabına yatırılıyordu. Eğer para yardımları elli frank ve üzerinde olursa mutlaka bankaya götürülüyordu. Malzeme yardımı ise doğrudan inşaat sorumlusuna veriliyor ve belediyenin gösterdiği bir yerde muhafaza ediliyordu. Camiinin inşası buradaki fen işleri ve belediye tarafından denetlenmekte olup banka hesabındaki paralar sadece inşaat yararına kullanılıyordu.¹⁰⁸

107 a.g.y. Cercle de Thies -1931.

108 a.g.y., Arrêté autorisant la réedification en matériaux durables de la grande mosquée du Vendredi, sise au quartier de Niaréla (Bamako), Koulouba 28 Septembre 1935.

Son dönemde Fransa'nın diğer bölgelerinde yapılan cami ve mescitler:

Paris Müslüman Enstitüsü'nün kuruluşundan sonra uzun yıllar yeni bir ibadethane inşa edilmesi konusu gündeme gelmedi. Fakat fazla dikkat çekmeden devam eden girişimler sonucu ülke genelinde 1970 yılına kadar kırk civarında cami veya mescit açıldı. Bu rakam 1981'e kadar hızlı bir şekilde artarak 600 ibadethaneye ulaştı. Ancak bu tarihten itibaren yeni yerlerin açılışında inanılmaz bir çoğalma oldu ve bu yerlerin sayısı 1.000'i geçti. Genelde başta başkent-Paris ve civarı olmak üzere kuzey, doğu ve güney bölgelerinde yoğun olarak artış görülmektedir. Bu bölgelerdeki şehirlerin her birinde 15 ile 50 arasında cami bulunurken batı ve orta kesimlerde ise bu sayı on beşin altında idi.¹⁰⁹

Müslümanlar ibadethanelerinin açılması konusunda dindaşı oldukları İslâm ülkelerinden ve bizzat Fransız hükümetinden yardım gördükleri gibi bu ülkenin asıl sahibi hristiyanlardan da yardım aldılar. Laval Camii nasıl ki buranın belediye başkanının yardımıyla 1960'da açılmışsa Lille'e bağlı Mans'da da şehrin papazı müslümanlara cami inşa etmeleri için arsa satmıştı.¹¹⁰

Paris bölgesindeki merkezi camiden sonra aynı büyüklükteki diğer 8 ibadethanenin açılması için 1970'li yılları beklemek gerekti. İlk büyük camilerden olan ve 1979'da inşası gündeme gelen Mantes-la-Jolie'deki caminin temelleri ancak 1981 yılı Ocak ayı sonunda atılabildi.¹¹¹

Fransa'da, 150.000'den fazla müslümanın yaşadığı Marsilya'da 1976'da, ülkenin ikinci büyük şehri olan ve 120.000 müslüman yaşadığı Lyon'da 1994 yılında büyük camiler inşa edilerek ibadete açıldı. Çünkü bu şehirlerde müslümanların kalabalık halde topluca ibadet etmelerine imkan sağlayacak büyüklükte henüz bir camileri yoktu. Dört mahalle cami dışında tamamı otuz kadar prefabrik yerlerde ve bina altları ile ikametgah olarak satın alınan evlerden dönüştürülen mescitlerle bu ihtiyaç giderilmeye çalışılıyordu. Lyon Camii'nin projesi de 1977'de hazırlandı ise de temelinin atılması için 1994 yılına kadar beklenildi. Caminin yapımında müslüman topluluklar arasındaki ayrılıklar kadar inşaatın yapılacağı 8.000 m² arsanın

109 Marc Charuel, *a.g.y.*

110 Gérard Cholvy, *a.g.y.*, s.416-429.

111 Gilles Kepel, *Les banlieues de L'Islam*, s.92.

çevresinde oturanların karşı çıkmaları gibi bazı engellerin aşılması uzun zaman aldı. Minaresinin yüksekliği 24,95 m. olarak sınırlandırılırken ezanın dışarıya aksetmemesi ve ibadet için gelen cemaatin arabalarının cami altına yapılacak kapalı garaja park edilmesi şartları getirildi.

Özellikle Front National (Milli Cephe) Partisi 1989'da bu girişimi "le colonialisme islamique-İslâm Sömürgeciliği" olarak değerlendirip gösteri düzenledi. 14 Haziran 1994 tarihinde temeli atılan caminin inşaatı kısa zamanda tamamlandı. Yapırını için değişik müslüman ülkeler farklı yardımlarda bulundular: Suudi Arabistan kralı Fahd'ın bağış miktarı 19.500.000 FF., Lyon bölgesinde yaşayan müslümanlar tarafından toplanan yardım 2.900.000 FF., Cezayir devletinin bağışı 1.000.000 FF., Birleşik Arap Emirlikleri'nin bağışı 900.000 FF. ve Tunus'un bağışı 30.000 FF. idi. Türkiye ise Lyon Konsolosluğu Din İşleri Ateşeliği vasıtasıyla bu mabedin iç tezyinatına katkıda bulundu. Bu caminin tamamlanmasıyla birlikte 2.500 kişiye aynı anda namaz kılma imkanı sağlandı. 30 Eylül 1994 tarihinde Fransa İçişleri Bakanı Charles Pasqua'nın da hazır bulunduğu bir merasimle açılışı yapılan Lyon Camii'nin imamlığına Cezayir asıllı Abdelhamid Chirane getirildi.¹¹² Hem buranın inşa ediliş biçimi hem de yardım da bulunan devletler konusu başta laik toplum ve bazı devlet çevrelerinde epeyce tartışmalara sebep oldu.¹¹³

Mescit olarak kullanılan mekanlar başlangıçta bekar işçilerin kaldıkları kısaca "foyer-otel" denilen bekar binaların giriş katlarındaki 15/20 m² arasında değişen odalar, çoğunlukla işçi ailelerin ikamet ettikleri HLM denilen lojmanların bodrum katları, fabrikalarda namaz kılmak için tahsis edilen bölümlerden ibaretti. Bir süre sonra aileleriyle birlikte genelde Fransızların oturdukları mahallelerde ev kiralayan müslümanlar önce çevrelerindeki binaların bodrum katlarını, işyeri olarak kullanılan zemin katlardaki mekanları, konfeksiyon atölyelerini, prefabrike halde inşa edilip bir müddet kullanıldıktan sonra terkedilen okulları¹¹⁴ basit bir döşeme ile cami veya mescide çevirdiler.

112 Bernard Fromentin, "Une mosquée pour un «Islam à la française»", *Liberation*, Vendredi 30 Septembre 1994,

113 Henri Tincq, "Trois générations de musulmans", *Le Monde*, Jeudi 13 Octobre 1994, s.2.

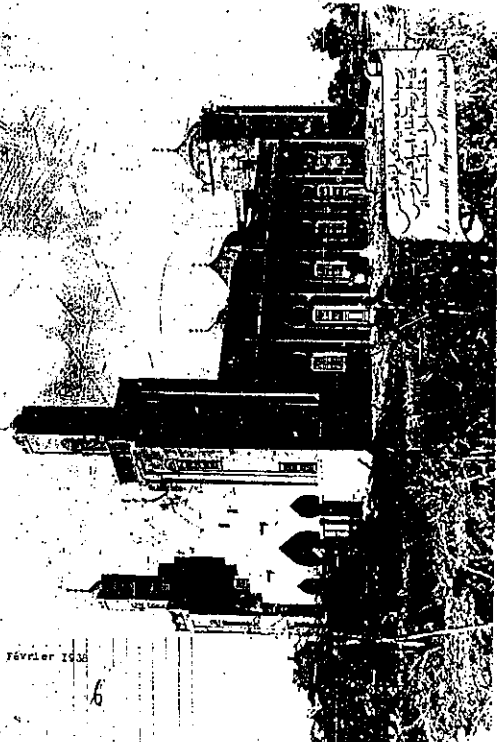
114 Dominique le Guilledoux, "Une semaine ordinaire à Monclar, aux portes d'Avignon", *Le Monde*, Jeudi 13 Octobre 1994, s.3.

Fransa'da yeni yapılan camiler konusunda müslüman ve Fransızların kanaatlerini tespit etmek üzere anketler yapılmaktadır. 1989'da yapılan ankete göre mahallelerinde bir cami yapılması konusunda kanaati sorulan 800 Fransız vatandaşının %36'sı "evet" derken %52'si "hayır" diyerek karşı olduklarını beyan ettiler. %12'si ise bu konuda fikrini bildirmemiştir.¹¹⁵ 1994 yılında yapılan ikinci ankete göre ise müslümanların isteği karşısında cami inşa edilmesine izin verilmesi konusunda müslümanlar % 74, Fransızlar ise % 30 lehte cevap verdiler. Müslümanların içinde de cami yapılmasına karşı çıkan ufak bir kesim bulunup bunların oranı % 6 iken Fransızlar'ın oranı ise %31 olarak tespit edildi. Bu hususta tarafsız olanların miktarı ise müslümanlarda %18 iken Fransızlarda %37 seviyesindeydi. Her iki taraftan da kanaat bildirmeyenlerin oranı ise sadece %2 gibi düşük bir oranda idi. Camiler için yapılacak minarelerin boylarının kilise çan kuleleri gibi yüksek inşa edilmesi konusu her iki anketin de müşterek sorusuydu. Müslümanların hemen hemen yarısı bunda bir sakınca görmezken Fransızların sadece %20 civarında bir kesimi bunu sakıncalı görmemekteydiler. Her iki tarafta da fark etmez diyenlerin oranı %25 ile %40 arasında değişiyordu. Ezanın minarelerden hoparlörlerle okunmasına ise müslümanların % 30 civarındaki kesimi olumlu bakarken Fransızlar'da bu oranın % 4'e kadar inmesi bu meseleye sıcak bakmadıklarını göstermeye yetiyordu.¹¹⁶

115 Christian Makarian, "L'intégration, oui, l'intégrisme, non", *Le Point*, n.893, 30 Octobre 1989, s.74-75.

116. *Le Monde*, Jeudi 13 Octobre 1994, s. 6

Senegal'in Kaolack
şehrinde Fransız Batı
Afrikası Genel Valisinin
yardımlarıyla 1938'de
inşa edilen camii
(Fransız Milli Arşivleri -
CARAN, 200 mi 2837
(mikrofilm)

El Hadj Oumar Kane
Encestroneur
Avenue El Hadj Khatatou
D. A. K. A. R.
représentant à Dakar du
marabout El Hadj Ibra Niassé
de Médina (Kaolack)

Dakar, le 18 Février 1938

Monsieur le Gouverneur Général
de l'A.O.F.

DAKAR

Monsieur le Gouverneur Général,

Au nom du marabout El Ibra Niassé de Médina à Kaolack
j'ai l'honneur de vous adresser la présente pour vous faire
connaître que les travaux de la mosquée de Médina sont achevés.
Par cette occasion, le marabout tient à vous exprimer ses
vives remerciements pour la haute bienveillance dont vous avez
fait preuve à son égard en lui accordant une réduction de 50%
sur le prix des transports des matériaux durant les travaux de
construction.

D'autre part l'inauguration de la dite mosquée devant
avoir lieu dimanche 25 Février 1938 le marabout El Hadj Ibra
Niassé serait heureux de vous voir honorer le cérémoniel de votre
présence et vous fait adresser une invitation par la présente.
Il laisse également à votre haute sagacité le soin d'organiser la
possibilité d'inviter à cette manifestation religieuse, les
personnalités civiles et militaires de la colonie. Il serait heureux
de recevoir votre avis sur cette question le plus tôt possible
pour lui permettre de prendre les dispositions nécessaires.

A l'occasion de l'inauguration, le marabout El Hadj
Ibra Niassé sollicite de votre haute bienveillance de lui faire
parce d'un train spécial de Dakar à Kaolack et une réduction
sur le prix de transport des musulmans et sympathisants qui de-
sirent, le jour venu, aller en pèlerinage à Médina.

En vous adressant mes plus respectueux remerciements
anticipés je suis sûr que vous voudrez bien faire pour l'islam
toutes les démarches auprès du Gouverneur Général, l'expression de
mes sentiments entièrement reconnaissants de dévoués.

(Arrêté 2145 du 30-10-37)
Associé: Magatte Madié Diop
Agent d'affaires: 22bis rue
Hector Hugo à Dakar.

RECEVU
LE 1938
N. 1226

est venu
le 25

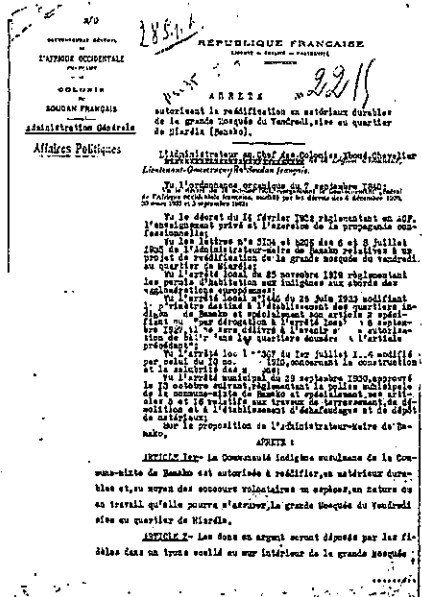
A. O. F.
C. A. R.
1938

Senegal'in Kaolack
şehrinde inşa edilen
caminin açılış törenine
Fransız Batı Afrikası
Genel Valisinin davet
edildiğini gösteren belge
(Fransa Milli Arşivleri,
Caran Mi 2837)

Senegal'in başkenti Dakar'da Fransa'nın 1938'de inşa ettireceği merkez caminin temel atma törenini haber veren Paris-Dakar Gazetesi 19 Şubat 1938 (Fransız Milli Arşivleri - CARAN Mi 2837 / Mikروفilm).

Mali Cumhuriyetinin başkenti Bamaka'da yapılacak camii ile ilgili belge. (Fransız Milli Arşivleri - CARAN Mi 2837).

